

Dokunulmayan mezar:

Ömer b. Abdülaziz ve adaleti bir kişiye sığdıran çağ

Mustafa YENEROĞLU, 02/08/2026

<https://www.karar.com/gorusler/dokunulmayan-mezar-omer-b-abdulaziz-ve-adaleti-bir-kisiye-sigdiran-cag-2063074>

İstanbul Milletvekili Mustafa Yeneroğlu, Abbâsîlerin dokunmadığı tek Emevî mezarından hareketle, Ömer b. Abdülaziz'in neden tarihte bir istisna olarak kaldığını ve adaletin neden kurumsallaşmadığını ele alıyor.

Emevîler, Şam merkezli bir hanedan olarak İslam dünyasını yaklaşık doksan yıl yönetti. Hicrî 132'de (miladî 750) Abbâsîler bir ihtilalle bu hanedanı devirdiğinde, intikamlarını yaşayanlarla sınırlamadılar. Yeni halifenin amcası Abdullah b. Ali, Şam ve çevresindeki Emevî halifelerinin mezarlarını tek tek açtırdı. Çoğundan geriye birkaç kemik ya da bir avuç toz kalmıştı. Muâviye'nin kabrinde neredeyse hiçbir iz bulunamadı. Ama Rusâfe'deki Hişâm'ın cesedi bozulmadan duruyordu. Onu çıkarıp kırbaçladılar, sonra yakıp küllerini rüzgâra savurdular. Rivayete göre Emevî kabristanı öyle yerle bir edildi ki, sürülmüş tarla gibi üzerine ekin ekildi.

Bu vahşetin ardında yalnızca bir iktidar kavgası değil, bir meşruiyet davası da vardı. Abbâsîler ihtilallerini "Peygamber ailesinin hakkını geri almak" iddiasıyla yürütmüş, Emevîleri hilafeti Ehl-i beyt'ten gasp edip saltanata çeviren bir zorbalar soyu olarak resmetmişlerdi. Kerbelâ'da Peygamber'in torunu Hüseyin'in öldürülmesi, altmış yıl boyunca minberlerden Hz. Ali'ye okutulan lânet, Arap olmayan Müslümanların ikinci sınıf sayılması; bütün bunlar yeni hanedanın elinde devirdiği düzeni ahlâken mahkûm eden

delillere dönüşmüştü. Mezarları tahrip etmek, bu mahkûmiyetin en uç ifadesiydi ve bir devrin hatırasını yeryüzünden silip yerine kendi meşruiyetini koymaktı.

Ama bir mezara, Ömer b. Abdülaziz'inkine dokunmadılar. Çünkü o, Abbâsîlerin Emevîlere yönelttiği suçlamaları boşa çıkaran tek halifeydi. Gasp edilen malları iade eden, minberlerdeki lâneti kaldıran, Fedek'i Peygamber'in soyuna geri veren, mevâlîyi Araplarla eşitleyen bir halifeyi mahkûm etmek, iddia ettikleri davaya ihanet olurdu.

Bu istisnanın asıl sebebini, bir hanedanın doksan yıllık hükümrانlığında değil, tek bir kişinin iki buçuk yılında aramak gerekir. Hicrî 99'da (717) halife olan Ömer, hicrî 101'de (720) henüz kırk yaşına varmadan hayata gözlerini yumdu. Bu kısacık hükümdarlığı, birçok uzun saltanattan daha derin izler bıraktı. Çünkü onu farklı kılan, adaleti başkalarından istemesi değil, önce kendi iktidarına uygulamasıydı. Üstelik işe, kendi hanedanının haksız yere ele geçirdiği malları sahiplerine geri vermekle başlamıştı. Sonraki gelenek bunu öyle büyüttü ki, Emevî hanedanının sekizinci halifesini “beşinci râşid halife” ilan etti. Bu ünvana neden layık görüldüğünü anlamak için önce onun kimden kime dönüştüğüne bakmak gerekir.

ZARİF GENÇTEN ZÂHİD HALİFEYE

Ömer'in annesi, Hz. Ömer'in torunuydu. Kendisi Medine'de, şehrin önde gelen âlimleri arasında yetişti. Sağlam bir hadis ve fıkıh terbiyesi aldı. Fakat kaynakların anlattığı genç Ömer, bir zâhiden çok hanedanın en zarif gençlerinden biriydi. Rivayetler, giydiği bir kaftana dört yüz dirhem verdiğini, buna rağmen kumaşı kaba bulduğunu; kokuya, kıyafete ve ata düşkünlüğünün öteki Emevî gençlerini bile geçtiğini anlatır. Onu Medine'de gören biri, “insanların en iyi giyineni, en güzel kokanı ve yürüyüşünde en mağruru” diye tarif eder.

Ne var ki daha Velîd döneminde Medine, yani Hicaz valiliğine getirildiğinde, Emevî geleneğinde pek rastlanmayan bir adım attı. Şehrin on tanınmış fakihinden bir istişare heyeti kurdu ve “Sizin görüşünüzü almadan hiçbir işe karar vermeyeceğim” diyerek kendini onların görüşüyle bağladı.

Asıl dönüşüm hilafetiyle başladı. Aynı adam, gösterişli kaftanları bırakıp öyle sade keten ve pamuk kıyafetlerle yetinir oldu ki görenler onu bir hizmetçi sanabiliyordu. Sarayın lüksünü ve binekleri beytülmale devretti. Hutbede halife adına okunan duayı herkes için umumî bir duaya çevirerek saltanat görüntüsüne son verdi. Onu bir zamanlar “mağrur yürüyüşlü” diye anan aynı tanık, sonra onu bütün azametinden sıyrılmış, çekingen bir hâlde yürürken gördüğünü anlatır.

HESABI ÖNCE KENDİ HANEDANINDAN SORMAK

Ömer'in adaleti bir vaaz değil, açık bir hesaplaşmaydı. Üstelik bu hesaplaşmayı önce kendi ailesiyle yaptı. Önceki halife Velîd b. Abdülmelik, yazılı bir emirle Hıms'ta bir Müslümanın dükkânına el koydurmuş, mülk hanedan mensubu Revh b. Velîd'in eline geçmişti. Ömer, Revh'e tek bir emir yolladı: Dükkânı sahibine iade et, yoksa boynunu

vururum. Revh boyun eğdi. Rivayetler, halifenin gasp edilen hakları sahiplerine iade etmekte öylesine kararlı olduğunu anlatır ki, bu iş için Irak hazinesi tükenmiş, Şam hazinesinden katkı sağlanmıştı.

Bu hesaplaşma tek bir dükkânla sınırlı değildi. Muâviye'den beri hanedanın elinde tuttuğu mülkleri geri verdi. Kendisine tahsis edilen saray imkânlarını ve halifelik ödeneğini reddetti. Eşi Fâtıma, hüküm süren hanedanın kızıydı ve sarayın en değerli mücevherlerini taşıyordu. Ömer bu mücevherlerin de beytülmale iadesini sağladı. Yakınları önce direndi, sonra tehdit etti. O daha da ileri gidip gerekirse hilafeti hanedanın elinden alıp bir şûraya, ortak bir karar meclisine devredeceğini söyledi. Onun gözünde hilafet, sahip çıkılacak bir imtiyaz değil, hesabı verilecek bir emanetti.

Bu, kuru bir zühd değil, somut bir yeniden dağıtımdı. Bunun nasıl işlediğini, Irak valisiyle yaptığı yazışmalar açıkça gösterir. İlk mektubunda valisinden, zorunluluktan borçlanan herkesin borcunun hazineden ödenmesini istedi. Emir yerine getirildi; borçlar ödendi. Buna rağmen hazinede mal arttı. Dahası evlenmek isteyip mehri olmayanların evlendirilmesini emretti. O da yerine getirildi; hazine yine büyüdü. Son olarak toprağını işleyecek gücü olmayan zimmîlere ödünç verilmesini istedi. Zulmün kaldırıldığı yerde hazine boşalmamış, taşmıştı.

EŞİTSİZLİK DÜZENİNE DOKUNMAK

En radikal icraatı, imparatorluğun eşitsizlik temeline dokunmasıydı. Emevî düzeninde Arap olmayan Müslümanlar, yani mevâlî, ikinci sınıf sayılıyordu. İhtida edenlerden bile cizye alınmaya devam ediyordu, çünkü kitlesel Müslümanlaşma hazineyi zayıflatıyordu. Ömer cizyeyi kaldırdı, mevâlîyi Araplarla eşitledi. Bu karar sahada sert bir dirençle karşılaştı. Horasan valisi, halifenin emri doğrultusunda cizyenin kaldırıldığını ilan edince eşraf telaşa kapıldı. İhtida edenlerin yalnızca vergiden kaçtığını öne sürerek Müslümanlaşmayı zorlaştıracak şartlar dayattı. Vali bu baskıya boyun eğdi ama Ömer geri adım atmadı. Valisine gönderdiği sert mektup, onun bütün ölçüsünü tek bir cümlede ortaya koyuyordu: “Allah, Muhammed’i bir davetçi olarak gönderdi; bir vergi tahsildarı olarak değil.”

Haksızca el konmuş kiliseleri ve zimmî mülklerini iade etti. Onların can ve mal güvenliğini bir hukuk meselesi saydı. Bununla birlikte aynı dönemde yeni mabet yapımına ve gayrimüslimlerin kılık kıyafetine ilişkin bazı sınırlamalar da görüldü. Sonraki yüzyıllarda derlenip “Ömer Şartları” diye anılan kapsamlı zimmî sınırlamalarının önemli bir kısmının ise büyük ihtimalle sonradan, haksız biçimde ona nispet edildiği bugün büyük ölçüde kabul edilmektedir.

Elbette onu çağının dışına taşıyıp bugünün eşitlik diliyle konuşturmak doğru olmaz. Ömer, kendi asrının katı hiyerarşisini adalet lehine zorlayan bir yöneticiydi.

Aynı ölçüyü yargıya da taşıdı. Kadılığı devletin temel işlerinden biri saydı. Bu göreve kabile aidiyetine değil, yalnızca fıkıh bilgisi ve takvâya bakarak atama yaptı. El-Cezîre’ye tayin

ettiği tâbiîn âlimi Meymûn b. Mihrân'a verdiği talimat, onun yargı anlayışını tek cümlede özetliyordu: Öfkeliyken hüküm verme, iki tarafı da eşit dinle. Valilerin keyfî ceza vermesini ve kendi izni olmadan had cezası uygulamasını yasakladı. Haccâc'ın kurduğu devasa Irak valiliğini böldü. Ganimeti hazineye göndermeyen valisini görevden aldı. Ayrıca herkesin, Müslüman olsun olmasın, doğrudan halifeye şikâyetle bulunabileceğini ilan etti. Kurduğu ilke açtı: Yöneten, yönettiği hukukun üstünde değil, içindedir.

KURUMA DÖNÜŞEMEYEN BİR ARAYIŞ

Ömer'in başarısını da başarısızlığını da ancak çağının kendi ufkuna bakarak değerlendirebiliriz. Ona bugünün kurumsal adalet beklentisini yüklemek anakronizm olur. O çağda zulüm uzak bir kaygı değil, herkesin dilindeki bir sorundu. Emevî döneminin neredeyse bütün Müslümanları tiranlığın nasıl önleneceğine bir çözüm arıyordu. Fakat çağın ürettiği çözümlerin hemen hepsi bir kişinin yahut bir teolojik tavrın etrafında dönüyor, kurumsal bir çözüme dönüşmüyordu.

Hâricîler en liyakatliyi halifelîğe seçmeyi, saparsa azletmeyi, hatta öldürmeyi savundu. Fakat sapmaya kimin, hangi usulle karar vereceği sorusuna cevap veremediler. Ehl-i beyt'e bağlı çevreler çözümü doğru soydan gelen imamda aradı. Sonradan Sünnîliğe evrilecek geniş kesim ise günahkâr bir yönetici altında bile birliği bozmamayı, sabrı seçti. Herkes zulmü sınırlamak istiyordu, fakat bunu kurallarla işleyen bir yapıyla değil, doğru insanı bularak başarmayı umuyordu.

Bu tablonun en öğretici anı, iktidarı bir yapıyla sınırlama fikrinin belirip reddedildiği andır. İbâdîlerin bir kolu, imamın tek başına hüküm vermesini önlemek için onun bir ileri gelenler heyetiyle birlikte hükmetmesini, kararlarının bu heyetin onayına bağlanmasını istedi. Bu, imamın yetkisini kişisel değil, yapısal bir sınıra bağlayan özgün bir öneriydi. Fakat İbâdî ana gövdesi bu fikri kabul etmedi. Onların tercihi, yöneticiyi bağlayıcı kurallarla değil, âlimlerin ve ileri gelenlerin ahlakî nüfuzuyla, gerektiğinde itaatten çekilme tehdidiyle dizginlemektir. Bir sınır vardı; fakat bu sınır kişilerin vicdanına ve nüfuzuna bırakılmış, kurumsal güvenceye bağlanmamıştı. Adaletsizliğe karşı bağımsız bir yargı fikri de bu zeminde gelişmedi. Yöneticiyi seçmenin yolu olan şûrâ ise küçük, yüz yüze bir cemaatin usulü olarak kaldı, temsilî ve süreklilik taşıyan bir kuruma dönüşmedi.

Ömer'in ölümünden çeyrek asır sonra Horasan'da Hâris b. Süreyc, validen yönetimi şûrâya bırakmasını, alt valilerin liyakate göre atanmasını, adaletin gözetilmesini istedi. Onun bu talebi de kılıçla bastırıldı.

Ömer, o çağın adaleti bir kuruma değil, bir insanın vicdanına ve dirayetine bağlayan adalet arayışının en yüksek örneğidir. Aynı zamanda çağının en keskin tartışmasının, yani kader meselesinin de tam merkezindeydi: insanın işlediği fiilin, özellikle zulmün, Allah'ın önceden takdir ettiği bir şey mi, yoksa kendi tercihi mi olduğu sorusu. Bunun doğrudan siyasî bir yüzü vardı. Emevî valileri döktükleri kanı, gasp ettikleri malı çoğu zaman "Allah'ın takdiri" diye savunuyordu; insanı kendi fiilinden sorumlu tutan görüş ise bu savunmayı

ellerinden alıyordu. Ömer'in bu tartışmadaki tavrı ise başlı başına ilginçtir. Bir yandan insanın fiillerini kendi hür seçimine bağlayan Kaderiyye'ye karşı bir reddiye kaleme aldığı rivayet edilir. Öte yandan aynı görüşü en tutarlı biçimde savunan Gaylân ed-Dımaşkî'yi yönetiminde önemli görevlerde tuttu; onu yalnızca fikirleri sebebiyle eleştirmekle yetindi, cezalandırmadı. Aynı Gaylân, bir kuşak sonra Hişâm'ın emriyle ve âlim Evzâî'nin fetvasıyla idam edilecekti; tam da Ömer'in hoş gördüğü o fikir yüzünden.

Ömer öldüğünde halefi II. Yezîd birkaç ay içinde cizyeyi mevâliden yeniden almaya başladı. İade edilen arazilere yeniden el konulmaya başlandı. Kısa sürede Haccâc döneminin yöntemlerine geri dönüldü. Yatıştırılmaya çalışılan mevâlî öfkesi ise birkaç on yıl sonra Abbâsî ihtilaline giden toplumsal zeminin en önemli unsurlarından biri hâline geldi.

DOKUNULMAYAN MEZARIN İRONİSİ

Ömer hakkındaki başlıca anlatılar, ölümünden yaklaşık bir asır sonra, çoğu Abbâsî döneminde yazıya geçti. O kalemler için “tek iyi Emevî” imgesi çok işe yarıyordu. Çünkü bu imge hem diğer Emevîleri örtük biçimde mahkûm ediyor hem de onları deviren ihtilali ahlakî bir düzeltme gibi gösteriyordu. Yine de bütün bu temkin ve eleştiri Ömer'i efsanevi bir karaktere indirgemez. O, menâkıb kitaplarının kusursuz azizi değildir. Aksine, iktidarın kendini adaletle sınırlayabileceğini, kısa bir süre için de olsa fiilen kanıtlamış gerçek bir yöneticidir. Asıl önemi, bunun mümkün olduğunu göstermiş olmasındadır.

Bin üç yüz yıl sonra Ömer b. Abdülaziz'i hâlâ tartışılır kılan, iyi bir yöneticinin ne yapabileceğinden ziyade iyi bir yöneticinin bile ne yapamayacağıdır. Onun iki buçuk yılı, “âdil kişi” çözümünün tavanını gösterir. Bu çözüm kişinin ötesine geçemez; çünkü ardında onu taşıyacak bir yapı bırakmaz. Başındaki insanın erdemine bağlı adalet, tanımı gereği geçicidir. Bir sonraki insanın vicdanını hiçbir şey garanti etmez. Ömer'in trajedisi adaletsizliğe değil, adaleti tek bir vicdana emanet etmiş olmaya dairdir. Bu yüzden yüzyıllar boyunca sorulan “Bize ne zaman âdil bir yönetici çıkacak?” sorusu baştan yanlıştır. Âdil yönetici çıksa bile, onu bağlayacak ve o gittikten sonra da sistemi yerinde tutacak bir düzen yoksa, adalet de o yöneticiyle birlikte gidiyordu.

Bugün aynı arayış sürüyor. Batı'dan kuvvetler ayrılığını değil, daha çok merkezîyetçi devlet aygıtını devralan birçok Müslüman çoğunluklu modern devlette iktidar sahipleri, tarihteki halifelerin hayal bile edemeyeceği bir güce kavuştu. Adalet ise hâlâ o gücü elinde tutanın vicdanına havale ediliyor. Oysa siyaset düşüncesinin gerçek ilerlemesi de, hukuk devletinin asıl anlamı da adaleti yöneticinin vicdanından alıp her yöneticiyi bağlayan kurumlara taşımaktır.

Çünkü adaleti bir insanın iyi niyetine bırakan toplum, onu kaybettiğinde adaleti de kaybeder.

Dokunulmayan mezarın asıl ironisi budur. Abbâsîler Ömer'in kabrine dokunmadı ve biz de on üç asırdır onu yüceltiyoruz. Ama yücelttiğimiz şey aslında bir eksikliğin örtüsüdür.

Onun yerini tutacak düzeni kuramadığımız için, o boşluğu tek bir âdil hükümdarın hatırasıyla dolduruyoruz. Ömer'in o kısacık iki buçuk yılının bize bıraktığı iki soru, bugün de güncelliğini koruyor: Bir iktidarın âdil olması için başında âdil bir insanın bulunmasını beklemek zorunda mıyız? Yoksa asıl mesele, adaleti tek bir vicdanın insafından kurtarıp herkesi, en başta iktidarı bağlayan bir düzene dönüştürmek midir?